

Fehér Zoltán

A „rónasági csodák” nyomában

(Az 1965-ös kiskunsági néphitgyűjtés)

„Keletkezik a babona meg elhal. Nem tudni honnan támad, nem tudni, mi öli meg. Csak látszik felőle, hogy egy ideig van divatja, azután elfelejtik, vagyis hogy megunják, és újabb után áhítoznak. Különös vágy, hogy valamit keresnek az egyszerű lelkek, amiben valami különöst, meg nem magyarázhatót, ha lehet földöntúlit találhatnának. Lám, mily csodálattal hallgatják az öregembert odakinn a tanyán, amikor beszéli, hogy látta, hogy a vasvilla magamagától bejött a szobába, mert volt olyan ember, aki be tudta hívni. Miért nincsen ma is ilyen ember? Hogy láthatnák, amint holdvilágos alkonyaton, a fák rejtelmes árnyéka alól, a villa magától megindul, és mint valamely vékony és sánta surbankó legény, a szobába a magas küszöbökön átal bebiceg. Jaj, haj – mondja lassú elgondolkodással az öregember –, ez elmúlt. Ma már ilyesmi nincsenek.”

Ilyen nosztalgiával írt Tömörkény István 1905-ben a népi hiedelemvilág elmúlásáról. Nagyon fontos megállapítása, hogy az egyes történetek ugyan időről időre elfelejtődnek, kimennek a divatból, ám az irántuk való igény tovább él az „egyszerű lelkek”-ben.

Valóban elmúltak a rónasági csodák? – tettem föl magamnak a kérdést Tömörkény novellájának megszületése után hatvan évvel, amikor lehetőséget kínáltak nekem egy kiskunsági néphitgyűjtésre. Hátha már nemcsak a csodák emléke enyészett el az őket éltető paraszti nemzedékekkel együtt, hanem megszűnt az igény is a „különös”, a „meg nem magyarázható”, a „földöntúli” iránt?

Köztudott, hogy a magyar néprajztudomány szinte megszületése óta az elkésetttség állapotában leledzik. „Elérkezett a huszonnegyedik óra” – szokták mondani, ha a hagyományok „megmentése”-ről esett szó még akkor, amikor – mai szemmel nézve – virágzott a népi kultúra. Ezt tudva reménykedtem. Annál is inkább bíztam a sikerben, mert bátyai monografikus néphitgyűjtésem az 1960-as években bőséges aratás volt. Némi kétkedésre csak az adott okot, hogy Szank mégsem Bátya. Bátya a hagyományörző Kalocsai Sárközben könnyebben megtarthatta népi kultúráját – nemzetiségi színezete miatt még inkább –, mint a polgárosultnak, szinte jellegtelennek látszó kiskunsági falu.

Nem könnyű harminchat év múltán felidézni ennek a munkának a történetét. Sok fontos eemény pontos lefolyása kihullott emlékezetemből. A legfontosabb azonban, a gyűjtött anyag itt áll előttem lejegyezve, rendezve, kiadásra előkészítve. Még a szervezés, a lázas készülődés dokumentumainak nagy részét is őrzi irattáram megsárgult levelekben. Egy apróságot Juhász Anti barátom 1966-ban írott levele őrizte meg. „Arra is emlékszem – írta –, hogy az éjjeli szállásul szolgáló tanteremben a tiédvel szomszédos vaságyon feküdtem.” Én úgy emlékeztem, hogy egy hetet töltöttem el a kiskunsági gyűjtéssel, mégpedig 1965. július 29-étől augusztus 4-éig. A dokumentumokból azonban kiderült, hogy már korábban, a tavaszi iskolai szünet idején, április 5-12. között is gyűjtöttem itt.

Ebben az időben – harmincnégy éves voltam – már kezdtem magam bedolgozni a néprajztudományba. Évek óta gyűjtöttem Diószegi Vilmos meg Pócs Éva kérdőívei alapján Bátya néphitét. Egy bátyai táltostörténetekről szóló dolgozatomat a szegedi egyetemen egy tanácskozás alkalmával felolvastam, amit aztán Voigt Vilmos az Ethnographia-ban közölt is. Ebben az évben sikerült mintegy ötven antropomorf kapufélfát lerajzolni, lemérnem, lefényképeznem Bátyán. A képeket a halasi múzeumban hívták elő és másolták. Nyilván így kerültem a szanki gyűjtés előkészületeinek során a halasi múzeum igazgatójának, Janó Ákosnak a látókörébe.

Az általa írt kutatási programban ez állt: „Bács-Kiskun Megye Múzeumi Szervezete az 1965. évi néprajzi kutatási tervének keretében Szank községben... monografikus jellegű közös néprajzi témagyűjtést kíván végezni a megyei múzeumi szervezethez tartozó néprajzos muzeológusok és külső munkatársak bevonásával. A kutatás célja, hogy közös vállalkozásként a falu hagyományos kultúrájáról kiadványt készítsünk... Az adatgyűjtést két részletben... kívánjuk elvégezni.”

*

Április 5-én autóbusszal utaztam Bátyáról Kiskunhalasra. Kalocsától Kecelig még a Sárköz jellegzetes tája kísért fekete szántásaival, frissen újuló legelőivel, rétjeivel, az egykori Vörös-mocsár maradványaival, amelyeket kisebb foltokban erdős ligetek tesznek változatossá. És sehol egy tanya! Kecel után szinte érezni a Homokhátság egyre emelkedő talajszintjét, a szőlők sárga homokja jelzi a mezőgazdasági kultúra másságát. A tanyaházak megsokasodása pedig arra figyelmeztet, más tájra érkezünk. Halas közelében már szinte hegynek látszanak alföldi szemünk előtt a nyárfa- vagy akácérdővel megkötött hajdani futóhomok dombok.

A tavaszi szünetre nekünk átadott iskola egyik termében egymáshoz tolt asztalokon mindenféle könyvek sorakoztak meg dossziék a halasi múzeum Szankra vonatkozó kéziratos anyagával. Akik pedig itt összegyűltek, azok közül néhányan ma már a néprajztudomány klasszikusának számítanak holtukban is. Itt volt Lükő Gábor, a félegyházi múzeumból, Ferenczi Imre a szegedi egyetem tanszékvezetője, Végh József nyelvész szintén onnan. Juhász Antal a szegedi múzeumból, Solymos Ede a bajaiból, Gémes Balázs, Kálmán Lajos Kecskemétről, Vorák József és Janó Ákos Halasról. A társaság egyetlen hölgy tagja, Égető Melinda akkor még egyetemista volt. Az önkéntes gyűjtőket a szegedi Börcsök Vincével együtt ketten képviseltük. Az első megbeszélésre megjelent a szanki Pintér Sándor helytörténész (azt hiszem, gyógyszerész volt), valamint a község tanácselnöke. A korra jellemző, hogy ő köszöntésében mindjárt figyelmeztetett bennünket, hogy vigyázzunk gyűjtésünk során, nehogy nyugtalanságot keltsünk a lakosságban, hisz nemrég gázkitörés történt az egyik fúrótoronynál. Nehogy azt higgyék a lakosok, hogy kutakodásunk ezzel van kapcsolatban.

A gyűjtés ünnepélyes „megnyitása” után üzemlátogatásra tessékeltek bennünket, mégpedig a helyi szeszfőzdébe, ahol is oly annyira sikerült a termékkóstolás, hogy az igazi munkát másnapra halasztottuk.

*

Később kiderült, hogy a tervezett szanki monográfia nem fog elkészülni. A gyűjtött anyagot csak néhányan adtuk be a halasi múzeumnak. Évek vagy évtizedek múlva csak Janó Ákosnak jelent meg két tanulmánya a szanki és mórícgáti pásztorkodásról és tanyasi gazdálkodásról és Égető Melindának a szanki tanyavilág lakáshasználatának változásairól. Nekem pedig rendelkezésemre bocsátották Janó Ákos, Égető Melinda, Vorák József és Nagy Czirok László újabb és régebbi néphitgyűjtését. Az így kiegészült anyag rendkívül archaikus és gazdag volt, kiadására azonban hosszú ideig hiába tettem kísérleteket. Amikor aztán ennek reménye is felcsillant, elkezdtem a feldolgozó, rendező munkát. Ekkor vettem észre, hogy az adatok egyes részei közt aránytalanságok

tapasztalhatók. Míg némely téma bőségesen van adatolva, más része szegényesen, sőt hiányoznak is egyes témák. Ekkor bukkantam egy önzetlen segítőre, Tóth Marianna szanki lakosra (és nővérére, Évára), aki a pécsi egyetem néprajz szakos hallgatója, s vállalta, hogy kérdőíveim alapján harmincöt évvel az alapgyűjtés után elvégzi a kiegészítő gyűjtést. Az ő munkájának eredményeként lényegesen bővült az adatok száma és témája is. Én ennek ellenére úgy érzem, hogy azok a hiedelmek, amelyekről a mai szankiak már nem tudnak, korábban még éltek a régiek emlékezetében. Mára azonban már végleg a feledés homályába merültek.

*

Szank község a Kiskunság déli részén, az úgynevezett Alsó-Kiskunságban, Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza közelében található. Területe a régészeti leletek tanúsága szerint a korai bronzkor óta folyamatosan lakott. Szank neve először 1451-ben kerül elő „Szank Szállása” alakban. Fényes Elek 1851-ben megjelent könyvében azt írja róla: „Szank pusztja Szabad Jász és Kun kerületekben Kun-Szent-Miklóshoz tartozik.” Móricgátról ugyanígy ez olvasható: „Móricgát pusztja Szabad Jász és Kun kerületekben, Laczháza bírja. Mintegy közepén van egy csaknem hozzájárulhatatlan posványosság, s e körül jó kaszállók.” Benépesülése 1858 körül kezdődik, amikor is megépülnek itt a gazdák első tanyái, később pedig az úgynevezett 4-600 holdas úri gazdák (tanárok, orvosok, ügyvédek) is birtokokat szereztek a pusztákon. A 19. század hatvanas éveiben kezdődött a parasztbirtokok tagosítása, s az örökföldhöz jutó betelepülők – főképp pásztorok – gyorsan szaporodtak. 1865-ben 205 itt élő család rendelkezett Szank határában 20-25 holdas birtokkal. „1874 után a nemrég még lakatlan pusztja önálló község lett” – írja Forczek Zoltán. A község belterületét az 1893-as telekrendezés alapján osztották ki... Ekkor csatolták Szankhoz Móricgát is. Közben a pásztorélet egyeduralma Szank területén is megszűnt. Rövidesen felépítették községházukat, iskolájukat, templomaikat.

A. N. J. Hollander írja egy tanulmányában, hogy Turner sokat vitatott „frontier elmélete” bizonyos határokon belül megmagyarázza a magyar Alföld jelentőségét a magyar társadalom sajátos strukturálódásában. Ez a török által pusztává tett hatalmas terület helyzeténél fogva hasonlít Észak-Amerika Vadnyugatához, amely szintén egy kulturált térség peremén jött létre, s hasznosításában először éppúgy az állattenyésztésnek jutott a főszerep, s összehasonlítható ezért az itt állatokat őrző-gondozó pásztortársadalom kultúrája is. Párhuzamba állítható az alföldön elhíresült betyárvilág a vadnyugati cowboyok világával. A puszták birtokbavétele nálunk is, Amerikában is magányos szállások, tanyák sokszor illegális létrejöttével kezdődött, majd ekét akasztották a szűzföldekbe, s az innen származó gabonaexport hírnevet szerzett e tájaknak. „A tanyákra való települést lehet úgy tekinteni, mint egy szakaszt a frontier terület kolonizálásában” – írja Hollander. Később a magára maradt tanyavilág társadalmában stagnálás állt be, s rögzült az úgynevezett „frontier komplexum”. Ennek ellenére – ahogyan Hollander írja –, „Mielőtt az amerikai vadnyugat imádata megkezdődött volna, a magyar „puszta” volt Európában, a romantika évtizedeiben egy ehhez mérhető bálvány. Kiaknázták irodalmilag...”

Erdei Ferenc Futóhomokjának Kiskunság c. részében található a Falvak a pusztában c. fejezet. Ebben Erdei arról ír, hogy Szank tulajdonképpen eszmei község kis falumaggal s kiterjedt tanyavilággal. (Móricgátat, mint Szank egyik tanyaközpontját meg sem említi.) A kiskunsági települések az 1930-as években aszerint boldogultak, hogy milyen közlekedési kapcsolatokkal rendelkeztek nagyobb községekhez, városokhoz. „Reménységes a sorsa Szanknak is – írja Erdei. – Maga kicsiny falucska ugyan, de „tanyáival” együtt olyan közel esik Majsához, hogy az oda való bejárás nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba. Természetesen a bekapcsolódás itt is, miként a többi bekapcsolható helyeknél, a tehetősebb gazdák számára jelent többet. Akinek jó fogata van és időt is tud magának szakítani, akinek van pénze vasútra, autóbuszra, az nem érzi magát kivetettnek és könnyen mozdulhat a város felé. Az elesett törpebirtokosok számára – 20 hold homokon még gyakran nyomorog a „gazda” – az összekapcsolódás igen sovány vigasz. Ezeknek a sorsát elsősorban a gazdaságpolitika fordíthatja meg, s csak azután a tanyapolitika.”

Szank lakosságának nagyobb része katolikus, s csak jóval kisebb része református. Már ez a tény is elválasztja őket az „igazi” kunoktól. Az első református szentmiklósi és lacházi lakosok kisebbségbe szorultak a 19. század folyamán a környező településekről, Halasról, Félegyházáról, Majsáról, Kiskőrösről, Kecskemétről, de legfőképpen Szegedről és Dorozsmáról beköltözők miatt. Az említett helységek neve fordul elő leginkább a gyűjtött adatokban, s ezeken kívül még Bugac, Jakabszállás, Pálmonostora, Kistelek, Csólyos, Ferencszállása, Újkécske, Cibakháza, Csépa. Szank területe 1910-ben 18,720 kat. hold. Lakossága 2943 fő, s ebből 2352 katolikus és 549 református. 1970-ben – s valószínűleg gyűjtésünk idején is – Szank lakossága 4155 fő, de ebből a belterületen csak 1592-en éltek. A község 1251 lakóházából mindössze 470 épült a belterületen. A külterületi lakosok közül Móricgát „belterületén” 7 fő (2 házban), míg ettől távolabb 219-en laktak 59 tanyán. Ekkor, tehát 1970-ben Szank 10 799 hektár, ezen belül Móricgát 62 hektár területet mondhatott magáénak. Az akkori közigazgatási beosztás szerint a község a kiskunhalasi járáshoz tartozott. Szank és Móricgát éppen újkeletűsége, valamint népének kevertsége, különböző helyekről való érkezése miatt már a 20. század elején – hasonlóan a Duna-Tisza közének középső részéhez – megindult a polgárosodás útján. Népviseletét korán elhagyta (de adatainkban még megemlítik a szűrt, a gatyát és a mellínt), fiataljai tánciskolában tanulták a modern táncokat, népszokásait és dalait a tudat perifériájára szorította a polgári divat, építészetében a közeli városok „pallér stílusú” házai szolgáltak mintául. A két világháború között moziba jártak és sokan hallgattak rádiót. Egyre többen választottak maguknak polgári foglalkozást, s lettek kisiparosok, kiskereskedők, altisztek, alkalmazottak és értelmiségiek. A paraszti hagyomány ennek következtében jóformán csak az életmódban, a gazdálkodásban és – mint gyűjtésünk bizonyítja – a hiedelemvilágban maradt fenn.

Mint írtam, az alapgyűjtést 1965-ben végeztük, vagyis a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” – ahogyan akkor mondták – után négy évvel. Ez volt a Kádár rendszer konszolidációja, a jövő felélésének ideje. Szankon ekkortáiban lettek a föld mélyén szénhidrogén mezőkre. Arról írtak az újságok, hogy Szank szocialista olajváros lesz. A magyar parasztság hagyományos életformájától, ennek minden értékével együtt menekülésszerűen igyekezett szabadulni. A korábbi migrációs tendenciák viharos erejűvé fokozódtak. Mi leginkább olyan adatközlőket kerestünk fel, akik életük utolsó szakaszában már nemigen vállalkoztak életformaváltásra. Szívesen álltak rendelkezésünkre, osztották meg velünk tudásukat, véleményüket. Talán ösztönösen érezték, hogy valamiféle értéket mentenek meg ezzel. A kiegészítő gyűjtést ezzel szemben Tóth Marianna és Éva egy bő emberöltővel később, 2001-ben végezte. Közben történelmi jelentőségű események játszódtak le. Megbukott a szocializmus, kimentek a megszálló orosz csapatok, létrejött a rendszerváltás. A régi parasztvilág azonban nem támadhatott fel újra. Magunk is csodálkoztunk, hogy napjainkban még mindig akadnak olyanok, akik értékes adatokkal tudnak szolgálni szinte a „huszonnegyedik óra” után.

*

Tálas Istvánnak a Kiskunság néprajzát bemutató munkájában, ha nem is szanki és móricgáti, de olyan félegyházi, halasi és majsai történelmi néphit adatok találhatóak, amelyek párfajta mi is gyűjtöttük. 1781-ben például egy majsai tanács jegyzőkönyvben az olvasható, hogy „Csikós Katalint Dávid Ilona... búbajosnak és boszorkánynak kiáltotta.” Szanki és móricgáti gyűjtésünkben is kiteszik, hogy a boszorkányt még 1965-ben is búbajosnak nevezték itt. Az 1734-ben lefolytatott halasi boszorkányperben ugyanazokat a rontó cselekményeket róják fel a vádlottaknak, mint amelyekről a szanki adatközlők 231 évvel később meséltek, vagyis a lóvátévest

(meglovalgást), a megnyomást és betegségokozást (rontást). Már akkor is beszéltek arról, hogy „zászlólok vagyunk nekik”. Az egyik tanú, Némáné pedig így vallott: „jártnak rajtam éjtszaka a Sz. Gellért hegyire”. Szó esett természetesen a boszorkányok tehénrontásairól is. Ennek a hiedelemnek a valóságosságában még azok az adatközlők is eltökélten hittek, akik a néphit egyéb elemeit mesebeszédnek, babonának minősítették. A 18. századbeli kiskunsági boszorkányok és bűbájosok épp úgy foglalkoztak rontással és gyógyítással, miképp 20. századi utódaik. A régi jegyzőkönyvek tanúsága szerint ugyanis a perbefogottaknál végzett házkutatások alkalmával mágikus gyógyító eszközöket találtak, mint például madzagot, acéltükröt, fekete kövecskét, rongyokat, fagygyűkenőcsöt, gyökereket, emberi haját, gállickövet, mészdarabkát. Ezek az eszközök szerepelnek az én gyűjtéseimben is. 1757-ben egy cseh obsitos katona a kiskunfélegyházi törvényszék előtt bevallotta, hogy magát „Garabontziás Deák”-nak hirdette. Ezt nyilván azért tette, mert a Kiskunságban a legutóbbi időkig tiszteletben tartották a garabonciásokat, alamizsnával látták el őket. Itt ugyanis a Jászsággal ellentétben szinte napjainkig élt a táltos-garabonciás hiedelemkör. Gyűjteményem adatai mellett bizonyítja ezt Tálasi István említett könyvében egy 1935-ben lejegyzett szép garabonciás történet. Ugyanitt olvashatunk Gyenizse Lajos halasi parasztköltőről, aki a 19. század második feléből személyes élményei alapján részletes leírását adta a mi gyűjtésünk idején is még emlékekben élő harmatszedeles szokásának a hozzá tartozó elhárító eljárással együtt.

*

Tálasi István „a változatos nyelvjárású kiskunsági települések” katolikus és református vallásosságát is jellemzi. A hivatalos egyházi tanítások mellett élt egy ettől némiképpen eltérő népi vallásosság, amely mindkét felekezethöz összefonódott a hiedelmek világával. Nagy Czírok László szanki adatközlői valamilyen vallásos embernek vallották magukat. Az általános véleményét egy szanki asszony így fogalmazta meg: „En istenhívő vagyok... A babonákban én is hiszek egy kicsit.” Más vélemény szerint: „En nem hittem a babonában, de azért gondoltam, hogy van benne valami a gyógyítások körül.” A nagy időket megélt Süli Csontos Vince szerint: „A babonában az asszonyok hisznek jobban. Én rá se hallgattam, de voltak emberek is, akik hittek benne.”

Gál Józsefné 74 éves szanki református asszony arra kérdésemre, hogy ki hisz a rontásban jobban, a katolikus-e vagy a református, így felelt: „Hogy megrontotta így meg úgy... Arra má azt mondtam, hogy megrontotta az ő maga esze. Református is, katolikus is, hívő is. A reformátusok azok összetartók, azok segítik a szegényebbeket, adnak inkább munkát, hogyha olyan, hogy munkát kő neki adni. A katolikusok közt má jobban van eleső szegény, mer azé, hogy hát ők többen vannak. Viszont a hívők meg még annyian se vannak. Bappisták. Ezek meg olyan különlegesek, olyan kiváló félek ezek má így vallás szempontjából, akar a reformátusoktól, akar a katolikusoktól.”

A vallásosság és a hiedelemvilág keveredése tetten érhető a szenteletvíz gyógyításra való felhasználásában. (Orvosságként kell meginni.) A böjtölés szintén a katolikus egyház előírása, ám amikor varázserő szerzésére használják fel azt (ráböjtölés), kereszténység előtti pogány szokás túléléséről van szó. Ebben az élménymondában a böjtöléssel rontó képességet szerző nőt a karácsonyi vacsorára szinte „bevágták”. Erre az apja azt kérde: „Hát tégedet mi az ördögök hurcolnak?” Mire az így válaszol: „Nem is az angyalok!” Az ördög a keresztény vallás által is elismert szellemi lény, amely a hiedelmekben, úgy látszik, Szankon is kiszorít minden más démont. A lucaszékről például már nem boszorkányokat, hanem ördögöket lát a vállalkozó. A hiedelmek világát, különösen a rontó praktikát sokan „ördögi mesterségnek” tartják, amelyek világosan szemben állnak a vallásos emberek világával. Ezért van az, hogy például az állatlan ló képében kísértő gonosz Isten vagy Jézus nevének hallatán eltávozik áldozatától. A lidérclángot (mocsárlángot) látó ember kétségbeesik: a vallás vagy a hiedelemvilág (babona) előírásai szerint viselkedjék-e. „Hát aztán azt se tudta, hogy Uram Jézus, segíts-e, vagy hogy káromkodjon.”

Minden bizonnyal a kereszténység előtti világkép részét alkotta a földet tartó állatok képzelet. Mikor ezt a Szankon eléggé elevenen élő hiedelmet elmondták, vele kapcsolatba hozták az Istent is. Meglehet, hogy az így emlegetett legfőbb lény nem a Biblia, hanem még a pogány mitológia alakja lehetett. A földet tartó cethal mozgása okozta földrengés magyarázataként ugyanis azt mondták: „Isten ellen nem szegülhet senki. Az Isten erősebb!” A vallás és a hiedelem összefonódása, amikor az olvasót (rózsafüzért) gonoszlelharító eszközként a kisbaba pólyájára teszik, a hazajáró lelkek által látogatott házat pappal szenteltetik be, vagy hogy a féregűzést a húsvéti harangszó idején végzik.

A szanki ember tudatában – mindennek ellenére – külön rendszert alkot a vallás és a babona világa. Egy élménymonda szerint a lelkiismereti konfliktusa miatt szinte megzavarodott ember, aki szigorával gyermekét halálba kergette, a rosszakkal társalog, az ágy alatt koccint velük, amikor megtér, elkezd templomba járni, a vallásosság gyakorlása kiemeli őt a hiedelemvilág lényei közül. Bizonyos természeti jelenségeknek természetfeletti okokat tulajdonítanak. A forgószélet, az „örkényt” például a „gonosz lelkek” vagy a „boszorkányok” vagy a „garabonciások” okozzák. A három ok közül a „gonosz lélek” vallási, a másik kettő hiedelemalak.

A gyűjtött anyag alapján megállapítható, hogy napjainkra bizonyos varázscselekmények elfelejtődnek, mert nem használják őket. Ilyenek például a vetéskor szokásos serkentő, vagy a bírósági perek kedvező kimenetelét biztosító praktikák. Helyettük viszont a szanki emberek egy-egy szokásos vallásos fohással fordulnak Istenhez.

A káromkodást a vallás bűnnek tartja. A népi kultúrában, így a szankiban is, azonban megvan a maga funkciója a káromkodásnak. A hiedelemvilág kereszténység előtti hagyományaiiban a mágikus erővel kapcsolatban szinte kötelező a káromkodás, szitkozódás. A kovács, amikor megtudja, hogy felesége éjszakánként boszorkánygyűlésekre jár, így fakad ki: „Te bűdös vén kurva, vén boszorkány! A ládában, vályuban, harangban, vászonfazékban, tüllökben elrejtett kincs kiásásakor viszont tilos a káromkodás. Kincsásás közben éppen úgy, mint amikor halottlátóhoz mennek „nagyon jó köllött ám gondókozni... Elmén elülünk, hogyha káromkodnak, vagy valami rosszat gondolnak.” Az egyik kincsmondában az elrejtett aranyat azért nem képesek a késői utódok megszerezni, mert nem tudják, hogy az milyen „jelben” van elrejtve: „imával-e, káromkodással-e”. A káromkodás itt az átok szinonimája is lehet, mert egy adatközlő hozzátette: „Átokkal van eltéve?” A kígyó őrizte aranyat például „ördög hírével” ásták el. Azok a juhászok, akik vasárnap (megszentelt munkaszüneti napon!) próbálták kiadni az elrejtett kincset, a megjelenő rémisztő látomások hatására elkáromkodták magukat, s fáradozásuk semmivé lett. A boszorkányok, bűbájosok emlegetése előtt vagy emlegetése közben, sok helyen szokásos egy rövid elhárító fohászt mondani. („Kő a fülükbe...”) Ilyet ugyan Szankon nem sikerült gyűjtenem, ám itt is megfigyelhető, hogy szóbeli megidézésük közben durva, sértő szavakat mondanak róluk. „Sokat tudok róluk a fene egye meg őket!” Vagy: „Az anyja erre-arráját!”

Sok néprajzkutató és szociológus írt már a régi magyar faluban működő „iratlan szabályok”-ról. Ezek reguláló szerepe a templomi ülésrendben, a rokonsági viszonyok számontartásában és a közösségben való viselkedés normáiban egyaránt megmutatkozott. A hagyományosan zárt falusi társadalmakban mindenki tudta a helyét és a dolgát. A „parasztélet rendje” szabályozta a hétköznapi tennivalóit, az ünnepnapok megülésének módját, az egyén és a közösség életét, egymáshoz való viszonyát. Az egyének fölötti közösségi kontroll tudatosította kifelé a különállást, befelé az összetartozást. A falu társadalmi tudata ezért meglehetősen egyöntetűséget mutatott vallástól és vagyoni helyzetétől függetlenül. A tradicionális népi nevelési gyakorlat célja is az volt, hogy az ifjabb nemzedékeket a „hagyományokba belenevelje”. A hosszú ideig mozdulatlan paraszti társadalomba az egyének integrálódása

évszázadokig sikeres volt. A máshonnan érkezőket is csak akkor ölelte magába a közösség, ha azok elfogadták annak íratlan rendjét, normáit.

A hiedelmeket és a transzcendens beállítottságot a szanki ember elsősorban a szüleitől tanulta, néha csak passzív megfigyeléssel, máskor meg a szülők kifejezetten tanító szándékkal közölték azt gyermekükkel. „Szegény apám, ő ugye tudott sok ilyen babonát” – mondta egy adatközlő, aki maga is tárháza volt a hiedelmeknek. A családban gyakorolt szokásokat tovább folytatták. Az ünnepi asztalnál például közösen imádkoztak. „Mai napig is így van. Így imádkoztunk otthon még a szüleimmel.” Hogy a csillagra kézzel nem szabad mutatni, csak fejbiccentéssel, az adatközlő azért tudta, mert mint mondotta, „az apám is úgy csinált.” A szívárványról szóló hiedelem-ismeretét másíruk hasonlóképpen szerezte. „Édesapám azt mondta. Én azt nem hiszem, de azért lehet.” A természetfölötti jelenségekkel való találkozás emléke is a családból származik. „Mer má nagyapámtól hallottam, meg az apámtól is, hogy az arany minden hetedik évben tisztul.” A „Mit csináltak a kiesett tejfoggal?” kérdésre a kérdező azt mondta el, hogy őt miképpen tanították gyermekkorában. „Fogd meg fiam, oszt dobjad hátra, oszt mondjad...” A tilalmakat is így sajátították el. Luca- napkor „varmi nem engedett anyám.” A gógós ember elbizakodottságának isteni büntetését egy beszakadt pince történetének elmondásával így idézték föl: „Mondja a mamám (nagyanyám) útközbe egy helyen: Gyere tanulj! Máskor meg, nyilván egy sikertelen kísérlet tanulságaként egészen másfajta tanácsot fogalmaztak meg: „Ne tanulj pénzt ásni, mer nem tudni, mivel van eltéve.”

A családon kívül persze az egész falusi közösség a legnagyobb természetességgel nevelte a hagyományokba a fiatalokat, akik készségesen elfogadták az idősebbek véleményét, tanácsait. „Amikor férjhez mentem – mesél egy asszony –, mindig hódítottjain meszeltünk, nem újságkor.” Ő azonban erről megfedkezett, s újságkor meszelt. Napa asszonya figyelmeztette tévedésére: „Ejnye lányom, mikor meszeltél?” Ő már így reagált erre: „A fene tudta mi van. Hát nem újholdkor kő meszelni?”

A régi szokásokat, utalva azok változóságára, elmúlására, nem egyszer „divat”-nak nevezik. Így például: „valamikor divat volt lucaszéket készíteni.” Vagy: „Akkor nagyon divat vón ám a boszorkánykodás. Hát az én időmbe már nem hallottam ilyesmit.”

Leggyakrabban nem is egy konkrét személyt neveznek meg hiedelemismeretük forrásaként. Az általános alany ilyenkor a faluközösségre vonatkozik. A növel való találkozást mint rossz előjelet így kezdték elmondani: „Azt mondták mindig...” A macska házhöz szoktatásának érdekében szokásos varázscselekmény elmondását e szavakkal fejezték be: „Ezt mondták, és ez igaz is.” A pénteki mosás tilalmát például így kezdte egy adatközlő: „A régi öregek azt tartották...” Az egyik idős ember szinte dicsekedett egy fiatal korában megtanult hiedelem ismeretével, a lidérc kikeltésével, amit bizonyosan soha életében ki nem próbált. „Még arra is tanítottak hogy kő azt nevelni.” A híres gyógyítóasszony, a mórícgáti Eszik Pálné Johanka néni tudományát a félegyházi Feketénétől tanulta, amikor az őt kislány korában meggyógyította: „Tanul meg ezt az imádságot, én má nem sokáig élek. Leírtam.”

A „tudás” a szankiak szóhasználatában nemcsak bizonyos egyének racionális és praktikus ismeretekkel való rendelkezését jelenti, hanem inkább a természetfeletti képességek birtoklását. Ezt a „tudás”-t a garabonciás diák például azért kaphatja meg, mert foggal születik, de elragadtatása után tanulnia is kell. „Elviszik a táltosok. Ők nevelik.” A boszorkányutód ugyanezt a haldokló boszorkánytól kézfogással örökli. „És akkó má, amit tudott, ő is tudja csinálni, hát azt a babonát.” A láthatatlanná válást a fekete macska csontjának segítségével érik el. Egy adat szerint a rontóképességet bőjtöléssel is meg lehet szerezni. Egy nagymúltú hiedelemmonda szerint a boszorkány-jelölt az égigérő fa tetején esküvel tudna a titkos tudás birtokába jutni, de mivel az eskü szövegét szándékosan másképp mondja, „a komát leküdték”. Van rá utalás, hogy a rontó praktikákat is meg kell tanulni. „Tanulták a tudományt” – mondják a „rontó-bontó asszonyok”-ról. A majsai kártyavetőről állították, hogy „ő is tanult annyit, hogy tud vigyázni”.

A boszorkány hírében álló harmatszedő asszonyokról mondták: „de tudott valamit, mer tudni köllött, mer hiába kötöttem lepedőt, és hiába... (itt az adatközlő véletlenül elárulta magát, hogy ő is próbálkozott harmatszedéssel.) Aztán így folytatta: „Hogy mit tudott, hát azt nem tudom.” De mások is hasonlóképpen vélekedtek: „Valamit tudni kő ahó, hiába próbálná eztet valaki... Valamit tudni kő.” A harmatszedést kileső, azt utánozni próbáló ember például nem lepedőt, hanem kötőféket húz maga után, s lám „abból csak harmatos víz csurgott”, nem pedig vaj. A tudós kocsis tudományát ötven cipőért el is adná, de az átvevőnek előbb három próbát kellene kiállnia. A tudós béres tudományának meg az az ára, hogy az átvevőnek sorsot kellene vállalnia. „Ha meg akarsz tudni a titkot, akkor te leszel a döglött kutya.” A tudomány átadása néha az átadó halálával jár. „Ha megmondom, akkor tovább nem élek.” A garabonciás tudása is azzal párosul, hogy életében „sokat kell szenvednie.”

A tudásban különbséget tesznek a rontó és a gyógyító célra felhasználható között. A bűbajosok rendszerint mindkettőhöz értettek. Kettős szerepüket a „rontó-bontó asszony” kifejezés is jelzi. Egy adatunkban azonban az adatközlő külön hangsúlyozza, hogy az ő ismerőse csak az egyik fajta, a pozitív mágiához ért. „Bugacon van egy barátnőm, aki meg tudja csinálni, hogy leveszi a rontást, de ő nem ront semmit, nem is tudja azt a részét, de megszüntetni meg tudja. Megmondja, mit kell csinálni.”

Amelyik házban halott volt, „nem volt szabad tüzelni” – mondta egy adatközlő. Ezt a tilalmat nem indokolta (miért nem volt szabad?), s arról sem beszélt, mi következett a tilalom megsértéséből. A tilalom ugyanis a közösség normarendszerének része volt. Ha mindenki úgy csinálja, ez az elvárás, az egyénnek is úgy kell tennie.

A közismert hiedelmeket a kollektív tudat őrzi, s azokat bizonyos szituációk aktivizálják. A „Mi okozza a forgószelet?” kérdésre szinte a közösség nevében válaszolt a kérdező. „Azt mondjuk mind: Na, gyün a garabonciás diák.” Egy konkrét boszorkánytörténet tanulságaként az adatközlő megfogalmazta az általános szabályt, amit mindenkinek ismernie kell: „Mer azt mondják, mer így mondják ezek a jószok, no, ha napfőköttig bent tudják tartani, napfőkött után meg kell neki mutatkozni.”

A hiedelemvilág ismereteit (a néphit kognitív szféráját) a könnyebb megjegyezhetőség érdekében néha ilyen „mondásokba” sűrítették: „Még ez a mondás is vót, asszongya: Naplement után se ne adj ki se ne vegyé be!” Vagy: „Isten fűbe, fába adta az orvosságot” Vagy: „Bevette hallgatva, adja ki jajgatva.” Vagy: „Tán örökké akarsz élni, mint a Cicelle?”

A hiedelemvilág alakjai az idősek tudatában élőbbek a napi hírek hőseinél. A táltos természetfölötti hatalmát például egy idős férfi a legnagyobb tisztelet hangján emlegette. „Az nagyobb vót, mint most, aki a holdba repül, mer azér, hogy ő tudott má viharfelhőt – legenda szerint – viharfelhőt tudott...”

A boszorkányhiedelmek hagyományozódása rejtetten benne van a rontásokról szóló történetekben, amikor a bajba jutott embernek „kommendálnak” valamit vagy valakit. Ilyenkor nyilván hasonló eseteket soroltak föl, meséltek el a segítőkész szomszédok, rokonok azzal a céllal, hogy a panaszos bajának is ugyanaz lehet az oka, a megoldást is ugyanúgy kell csinálni. „No, és akkó ajánlották ennek az illetőnek, mer mesélte az egyik szomszédnak... „Akkó azt kommandálták...” „No valaki kommandálta a szüleimnek...” „No, és akkor ajánlották ennek az illetőnek...” „Oszt akkó azt kommandálták...” „Egy boltos Petribe ajánlotta...” „No, oszt kommandálták ezt a szamaras bácsit...” „A tanító mondta az anyámnak...” H. B-né szerint efféle históriák elő-előkerülnek közös munkák, például a szüret idején, téli szomszédolások alkalmával is, amikor egy-egy hír a beszélgetők emlékezetében hasonlókat idéz föl. „Nagyapám, hú, de sokat meséte, hogy vigyázatok...” – emlékezett egy idős asszony nagyapja sárkánnyal való találkozására. A hiedelmekben való hit gyakran tragédiákhoz vezetett. Történetek szólnak arról, hogy valaki agyonütötte harmatszedő szomszédasszonyát. De mindenkor akadtak olyanok is, akik a hecc kedvéért lepedőbe burkolózva lelének vagy boszorkánynak álcázták magukat, s ijesztgették a hiszékeny szomszédokat. Ám ezek között is kerüldözött néha olyan bátor ember, aki odasújtott a tréfálkozóra. Ezekben az

álhiedelem-mondákban már a sajátmaguk hiszékenységét teszik nevetségessé az elbeszélők, amikor elmondják, hogy például a távoli fényjelenségek nem természetfölötti eredetűek.

A hiedelmek felejtéséről árulkodnak efféle mondatok. „Má nem emlékszők nagyon vissza rá” – kezdi a búzakalász megrövidüléséről szóló legendamesét egy idős asszony. Néha maga az elbeszélő is csodálkozik, hogy emlékezetének rejtett zugából a gyűjtő kérdésére váratlanul előugrik egy régóta nem használt tudás-elem. „Amék gyerek foggal születik, abbú van a tátos... Hogy a fenébe jutott eszembe!”

A természetfölöttit feltételező irracionális események némelyike sok adatközlőben még 1965-ben is a hiedelmekbe vetett hitet erősítették, s ezt azok elmesélése során is kifejezték. A tilos napon süttött kővé vált kenyérről szóló élménymondát ezzel fejezték be: „Én láttam a követ.” Vagy: „Anyám is látta.” Ha a terhes asszony megcsodál valamit, az meglátszik gyermekén. Ezt a tapasztalatot a maga példáján bizonyította egy asszony. „Rajtam is megmaradt (az anyajegy ti.)” A bagoly huhogása bizonyosan igaz haláljel. „Ezt hiszem, mert szegény apám...” A szülő említése a hitelesség legfőbb bizonyítéka. „Ez megtörtént apámmal”, mondta mintegy igazolásásképpen az elbeszélő apja csodálatos eltévedésének története végén.

A hiedelmekben való hit gyöngülését jelzik a hiedelemközlésekhez fűzött efféle megjegyzések: a hulló csillag halált jelez, de „hogyan ez így igaz-e, ezt én nem tudom. Ezt mondták biztosan.” A hazajáró lélekről is így nyilatkoztak: „Állítólag hazajáró lélek volt. Ez föltételezte a nép.” A kísértetjárta ház történetének elmondása után az adatközlő hozzátette: „Igaz vót-e? Én is ott vótam, ahun beszéték.” Egy boszorkánytörténethez meg ezt fűzték: „Hogy aztán úgy vót-e igaz, nem tudom. Ha ők hazudták, én úgy hazudtam utánuk.” A harmatszedés az egyik legelőbb hiedelem, mégis így beszéltek róla: „Ezelőtt vótak ilyenek, de most má nincsenek.” Vagy a szerelmi rontásról: „A mostani tanútt nép má nem hiszi, hogy fantázia, de vannak még most is olyanok, hogy erős kételybe ejti az embert.”

A hiedelemvilág fennmaradása természetesen megköveteli a feltétlen hitet. Ezt a követelményt azonban csak a csépai emberrel kapcsolatban fogalmazták meg olyanféleképpen, hogy aki hozzá indul, „menjen nagyon jó szándékkal”. Aki kételkedik, azt maga a halottlító haza küldte, és figyelmeztette: „foglalja magát jobb gondolkodásba.” Aki a hozzá vezető úton akár „egy ferde szót” mondott, nem kapott hírt halott hozzátartozóiról.

A hiedelem-történeteket adatközlőink életük során sokszor elmondották már. Ezért ezek szinte kész „szerkesztett” szöveggé élnek emlékezetükben. Más a helyzet azonban, ha ugyanezt a szöveget nem az ismerősök között kell elmondani, hanem egy ismeretlen néprajzi gyűjtőnek. A szokatlan beszéd-szituáció miatt néha nem tudja a mesélő, hogy mit hallgasson el, mit emeljen ki, mivel bizonyítson, mennyire fejezze ki azonosulását vagy távolságtartását mondandójával. Ezek a tényezők okozzák a bonyolult fogalmazásokat vagy az ilyen kimondott szerkesztési problémát: „Hogy is kezdjem, hogy jóra gyűjön?” Amikor egy leleről szóló ál-hiedelemmondát mesélt egy adatközlő, a történetet megszakította a „szabadságos katona” fogalmának tisztázásával. (Külföldön szolgált hazatérő leszerelt katonáról volt szó.) Majd a szokásos fordulattal folytatta: „pardon, az egyiket a másikba öltöttem.”

A magyar néprajztudomány megszületésekor, hasonló előzmények miatt, őstörténeti irányultságú lett, s a néphitben ősvallásunk emlékeit kereste. Örvendett, ha egy-egy archaikus, pogánykorinak tűnő hiedelmet sikerült megmentenie a feledéstől. A lakosság kulturális felemelkedését, nevelését, művelését célzó politika pedig intézményei révén retrográdnak minősítette azt, s mindent megtett felvilágosító igyekezetében a sötét „babona” ellen. A vallás hasonlóképpen elítélte a babonás hitet s cselekményeket. A néphit Pócs Éva meghatározása szerint „a modern természettudományos világképtől eltérő világkép, ahol a dolgokhoz, jelenségekhez és cselekményekhez irracionális elképzelések fűződnek.” Az élő néphit őriz töredékeket az emberiség ősi vallási rendszereiből és hiedelmeiből éppen úgy, mint ahogyan a mai vallások elemei is beépülnek a népi hiedelemvilágba. Ez a statikus és dinamikus részekre bontható ismerethalmaz hordozóinak köznapi, szakmai és ünnepi tudásában is helyet kap, benne sajátos rendszert alkot. „A néprajzi kutatás – írja Fejős Zoltán – hagyományos értelemben a néphitet a szellemi kultúra részeként mint profán vallási tudattartalmat értelmezte.” Ortutay Gyula már 1937-ben fontos megállapításokat tett a néphitnek a parasztság életében betöltött szerepéről. „Parasztságunk hiedelemvilágában is (ez a hiedelemvilág is eláradt az élet minden területén, s társadalmi, gazdasági tevékenységek irányait nem egyszer döntően meghatározta), egy sajátos totalitás, a reális tények és a megfoghatatlan világ valóságának tényei fonódnak össze szétbogozhatatlan differenciátlan gazdagsággal. Nem jelenti ez a reális életérzés csökkenését, a parasztember létfenntartó ravaszságai, élelmessége: „racionalitása” nem fogyatkozott ennek a hiedelemvilágnak a hatása alatt. Ráció és hiedelemvilág nem alkotnak a paraszti kultúrában egymást kizáró ellentéteket... A paraszti szemléletben a valóságos és valóságfölötti világ nem váltott két részre, nem került egymással ellenkezésbe, hanem egyszerre jelentkezett e totális szemléletben.” Hoppál Mihály ugyanezt a szociálpszichológia nyelvén így fogalmazta meg: „Hiedelemnek az ember világról alkotott, a világban való tájékozódását, viselkedését lehetővé tevő igaznak tartott, de nem igazolt képzeteket tekintjük.” Ezek a képzetek erős érzelmi töltéssel rendelkeznek, s ezért nagy mértékben befolyásolják az egyének kulturális információcseréjét.

A szanki néphitet mi elmondattal gyűjtöttük. Az adatközlők szavait szó szerinti lejegyzéssel vagy magnetofonnal rögzítettük. A szövegeket pedig a mindent elhívó attitűdjével fogadtuk. Aki benne él a szanki társadalomban, az leírhatta volna ezt a hiedelemvilágot megfigyelései alapján is, hisz nem minden hiedelem fogalmazódik meg szóban. A tilalmakat, de a serkentő célú varázscselekményeket a szankiak – nekünk idegeneknek – a mi kedvünkért foglalták csak nyelvi formába. Főként az idővel és a magnószalaggal való takarékoskodás érdekében mi gyűjtésünk során egy-egy válasz elhangzása után kikapcsoltuk a készüléket, s nem vettünk föl sok olyan – akkor lényegtelennek látszó – megjegyzést, ami később hasznosítható lett volna. Mai fiatal néprajzkutatók, akik ma még hagyományörző területeken is csak jóval töredékesebb, sokszor nem hitt hiedelmeket tudnak csak gyűjteni, bekapcsolt magnójukra nagyon sok véleményt, megjegyzést is rögzítenek az alapszöveggel kapcsolatban, s ezekből aztán mélyreható szociálpszichológiai következtetéseket vonnak le.

A gyűjtés közben lejegyzett adatok azért is adhatnak hamis képet Szank valóságos hiedelemvilágáról, mert a gyűjtési szituációban az adatközlők tarthattak esetleg attól is, hogy mi őket le akarjuk járni ország-világ előtt. Talán ennek ment elébe az az idős férfi, aki a garabonciásról szóló ismereteit elmondta ugyan, de a végén saját paraszti műveltségét is leértékelve hozzátette: „Mer azóta nem történt ilyen csoda. A nép má ugye kultúráltabb, mifene, osztán hát, én, hát ugye, nagyon kicsit vagyok kultúrált, de az ilyen babonafélékbe én nem hiszek.”

Természetesen mi néprajzi gyűjtők, s talán a magyar értelmiség nagyobb része is a paraszti kultúra hagyományait kincseknek tartjuk, nemzeti kultúránkba szeretnénk integrálni. Tesszük ezt a huszonegyedik óra után is, ami talán Tömörkény idejében elkezdődött. Mennyire összecseng a bevezetőben idézett Szeged környéki tanyasi embernek a sopánkodása az 1965-ös szanki öregemberével, aki ezt mondta: „Hát azelőtt vótak olyanok. De most má nincsen. Nem tanította meg a gyerekeit, oszt akkó ugye, kiműt... Hát mié nincsen? Hát mié? Mer kiműták.”